

УДК 94:316.75+003.3(477)"192"

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/87-1-2>**Микола ВИГОВСЬКИЙ,***orcid.org/0000-0002-2874-5528**доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(Київ, Україна) m.yu.vyhovskyi@edu.udu.ua***Віктор ДОЦЕНКО,***orcid.org/0000-0003-1131-1675**доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(Київ, Україна) dozenkov@ukr.net***Михайло ЖОЛОБ,***orcid.org/0000-0003-0745-8412**кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(Київ, Україна) zholobb@gmail.com*

ГРАМОТНІСТЬ ПІД ДИКТАТУРОЮ: ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ГЕТЬ НЕПИСЬМЕННІСТЬ» ЯК ІНСТРУМЕНТ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ В УКРАЇНІ 1920-Х РР.

Аналізується діяльність товариства «Геть неписьменність» у контексті реалізації політики ліквідації неписьменності в Україні протягом 1920-х рр. Після встановлення радянської влади більшовики прагнули поширити комуністичну ідеологію серед населення, однак масова неписьменність, успадкована ще від Російської імперії, стала серйозною перешкодою. У зв'язку з цим у 1919 р. було видано декрет про обов'язкове навчання грамоти, а з 1923 р. координацію заходів покладено на товариство «Геть неписьменність». Організація активно розгорнула просвітницьку діяльність: створювались школи грамоти, проводились збори, вечори агітації, видавались журнали й газети, залучались кооперативи, студентство та громадськість. Товариство зіткнулося з багатьма труднощами – від фінансової нестабільності до низької зацікавленості чиновників у реальній роботі. У відповідь ТГН вдавалося до самоорганізації: відкривало книгарні, організовувало концерти та лотереї для збору коштів. Особливу увагу приділено внутрішній організаційній структурі товариства, особливостям функціонування Центрального комітету та ревізійної комісії. На прикладі функціонування місцевих осередків ТГН показано, що попри формальність у звітності, значна частина ініціатив на місцях мала реальний освітній ефект. Акцент зроблено на тому, що кампанія з ліквідації неписьменності слугувала інструментом соціальної мобілізації та залучення громадськості до державної політики через ідеологічно контрольовану освіту. Хоча діяльність ТГН позитивно вплинула на підвищення рівня грамотності, вона часто супроводжувалась формалізмом, неефективністю на місцях і надмірним політичним навантаженням. Наголошено, що ця ініціатива, попри свій освітній характер, нерідко використовувалась як засіб реалізації радянської пропаганди.

Ключові слова: громадські об'єднання, товариство «Геть неписьменність», радянська влада, державна політика, ідеологія, кампанії, Україна, СРСР.

Mykola VYHOVSKYI,

orcid.org/0000-0002-2874-5528

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of World History and Archaeology
Dragomanov Ukrainian State University
(Kyiv, Ukraine) m.yu.vyhovskyi@edu.udu.ua*

Viktor DOTSENKO,

orcid.org/0000-0003-1131-1675

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of World History and Archaeology
Dragomanov Ukrainian State University
(Kyiv, Ukraine) dozenkov@ukr.net*

Mykhailo ZHOLOB,

orcid.org/0000-0003-0745-8412

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History and Archaeology
Dragomanov Ukrainian State University
(Kyiv, Ukraine) zholobb@gmail.com*

LITERACY UNDER DICTATORSHIP: THE ACTIVITIES OF THE SOCIETY “ABOLISH ILLITERACY” AS AN INSTRUMENT OF SOVIET IDEOLOGY IN UKRAINE IN THE 1920S

The activities of the “Abolish Illiteracy” society are analyzed in the context of the implementation of the policy of eliminating illiteracy in Ukraine during the 1920s. After the establishment of Soviet power, the Bolsheviks sought to spread communist ideology among the population, but mass illiteracy, inherited from the Russian Empire, became a serious obstacle. In this regard, in 1919 a decree was issued on compulsory literacy, and since 1923 the coordination of activities was entrusted to the “Abolish Illiteracy” society. The organization actively carried out educational activities: literacy schools were created, meetings and agitation evenings were held, magazines and newspapers were published, cooperatives, students and the public were involved. The society faced many difficulties – from financial instability to the low interest of officials in real work. In response, the TGN resorted to self-organization: it opened bookstores, organized concerts and lotteries to raise funds. Special attention is paid to the internal organizational structure of the society, the peculiarities of the functioning of the Central Committee and the audit commission. The example of the functioning of local branches of the TGN shows that, despite the formality of reporting, a significant part of the initiatives on the ground had a real educational effect. The emphasis is on the fact that the campaign to eliminate illiteracy served as a tool for social mobilization and public involvement in state policy through ideologically controlled education. Although the activities of the TGN had a positive impact on increasing the level of literacy, they were often accompanied by formalism, inefficiency on the ground and excessive political burden. It is emphasized that this initiative, despite its educational nature, was often used as a means of implementing Soviet propaganda.

Key words: public associations, society “Away with Illiteracy”, Soviet power, state policy, ideology, campaigns, Ukraine, USSR.

Постановка проблеми. Питання масової грамотності населення та доступу до освіти залишаються надзвичайно актуальними навіть у ХХІ столітті. У часи цифрової трансформації та інформаційної війни навички читання, критичного мислення і здатність орієнтуватися в потоці інформації є не менш важливими, ніж уміння читати й писати в епоху становлення радянської влади. Досвід радянської кампанії з ліквідації неписьменності в Україні у 1920-х роках дозволяє краще зрозуміти, як тоталітарна система використовувала освіту не лише як інструмент просвіти, а й як засіб контролю та формування ідеологічно слухняного населення. Більшовицька влада роз-

глядала письменність не як право, а як обов'язок громадянина нового типу – радянської людини. На цьому тлі виникло і функціонувало товариство «Геть неписьменність», яке стало основним виконавцем політики держави в освітній сфері. У цій статті робиться спроба критично осмислити діяльність ТГН як феномену своєї доби, що поєднав у собі освітні зусилля, громадську ініціативу та політичну ідеологію. З огляду на сучасні виклики в інформаційній та освітній сфері, досвід цієї кампанії варто осмислити не лише з історичної, а й з освітньо-гуманітарної перспективи.

Аналіз досліджень. Представлена у публікації проблема була об'єктом дослідження значної

кількості істориків, які працювали в СРСР. Проте критичний аналіз радянської освітньої ініціативи щодо ліквідації неписьменності серед дорослих за активної участі товариства «Геть неписьменність» здійснили науковці уже незалежної України. М. Козир проаналізував організаційно-правові засади функціонування товариства «Геть неписьменність», дослідив його структуру, принципи членства у громадському об'єднанні, визначив основні джерела наповнення бюджету організації (Козир, 2014а, b). О. Бойко висвітлює роботу окремих з'їздів товариства «Геть неписьменність», на яких розглядалися питання, пов'язані з особливостями використання форм навчання неписьменних в Україні упродовж 20–30-ті рр. ХХ ст. (Бойко, 2015). Форми та методи діяльності товариства «Геть неписьменність» на території Сумщини у міжвоєнний період охарактеризували Н. Петренко та Л. Єпик (Єпик, Петренко, 2018). М. Журба та В. Козир дослідили доктринальні засади, функціональні виміри, передумови та етапи діяльності товариства «Геть неписьменність» (Журба, Козир, 2025).

Метою дослідження є комплексне дослідження діяльності товариства «Геть неписьменність» як ключової громадської організації, що забезпечувала кампанію радянської влади з ліквідації неписьменності в Україні у 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу. Після захоплення влади в Україні більшовиками перед окупантами постало питання втілення в життя суспільних змін, які визначала комуністична доктрина. З перших кроків радянська влада особливе місце в перевихованні особистості відводила політичній освіті, яка поряд із засобами інформації мала можливість постійно впливати на дорослу масову аудиторію. Особливістю ідеологічного життя країни був партійно-державний характер впровадження ідей соціалізму. Саме через освіту влада прагнула не лише підвищити рівень грамотності, а й сформувати «нову людину» з потрібним світоглядом.

Для того, щоб втілити у життя нову ідеологію, її потрібно було поширити серед населення. На заваді цього завдання стояла масова неписьменність населення (Єпик, Петренко, 2018: 3007–3008). Неписьменна людина не лише не могла стати частиною «соціалістичного суспільства», але й не піддавалася ефективному ідеологічному впливу через пресу та інші засоби пропаганди.

Проблема неписьменності окупаційній більшовицькій владі в Україні дісталася у спадок від Російської імперії. Так, згідно з переписом 1920 р. серед тисячі жителів України тільки 317

були писемними. Станом на 1923 р. в Україні було 12 млн. неписьменних осіб віком від 8 до 50 років (Козир, 2014а: 97).

Перший декрет радянського уряду «Про ліквідацію неписьменності серед населення» (грудень 1919 р.) зобов'язував усіх громадян віком від восьми до 50 років навчатися грамоти. Причому ліквідувати неписьменність планувалося до 10-ї річниці «жовтневої революції» – 1927 року. Цим же документом передбачалося залучення до кампанії з ліквідації неписьменності не тільки вчителів, а й усіх письменних. Координаційні функції цієї важливої роботи восени 1923 р. перейшли до товариства «Геть неписьменність», яке очолював голова ВУЦВК Г. Петровський. Перекладання справи лікнепу на плечі громадських організацій випливало з ленінської тези, яка полягала в тому, що план ліквідації неписьменності є лише тоді реальним, якщо маси самі візьмуться за справу, а також відсутністю в держави відповідних матеріально-фінансових ресурсів під відповідні освітні програми (Єпик, Петренко, 2018: 3008).

Метою товариства була ліквідація неписьменності та малописьменності, що досягалася шляхом широкого просування ідей боротьби з неписьменністю, масового залучення малограмотних робітників та селян до шкіл грамоти, допомоги в організації навчання та забезпечення освітніх центрів та шкіл для неписьменних усім необхідним.

Товариство «Геть неписьменність» почало розробляти власні плани агітаційної кампанії. Загалом, для залучення неписьменного населення до навчання застосовувались різноманітні форми агітації. Серед найпоширеніших методів були доповіді на зборах, спрямовані на обґрунтування важливості писемності та надання прикладів практичного використання можливостей читання і письма. Також велику популярність мали вечори агітації за освіченість, спрямовані на стимулювання інтересу до навчання та підвищення рівня освіти серед населення. Зокрема, на зборах часто ухвалювали рішення щодо обов'язкової ліквідації неписьменності на підприємствах, в організаціях та установах, висували пропозиції проведення змагань з метою підвищення грамотності робітників (Петренко, 2023: 105). Також в агітаційно-пропагандистській кампанії з ліквідації неписьменності велике значення надавалося друкованим виданням товариства «Геть неписьменність», зокрема, одноійменним журналу та газеті (Петренко, 2023: 107).

Проте, на практиці робота ТГН часто зводилася до відчитування планів, формального ведення документації та демонстрації статистичних показників, що дійсно свідчило про імітацію активності. Дуже

часто функціонування районних товариств «Геть неписьменність» було неналагодженим, неорганізованим. Працівники були перенавантажені, відчувалася відсутність зацікавленості з боку складу правління товариств до громадської роботи з ліквідації неписьменності. Попри це, ТГН мали тісні зв'язки з іншими громадськими організаціями, зокрема кооперативними, які, розуміючи переваги володіння пересічним селянином уміннями читати і писати, приймали активність участь у практичній роботі з ліквідації неписьменності на селі. Одночасно міська кооперація та окружні кооперативні об'єднання до кампанії з ліквідації неписьменності майже не долучалися.

Окружні правління ТГН керували низовими осередками громадського об'єднання за посередництва листування, періодично влаштовували обстеження місцевих товариств, налагоджували живе інструктування. З метою організації лікнепівської роботи на селі окружні правління ТГН залучало до неї на час літніх канікул студентство (ЦДАВО України. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 25).

Протягом 1924 – 1925 навчального року було створено 2 тис. низових осередків ТГН, до складу яких входило 200 тис. осіб. Тоді ж відбулося відкриття 2563 пунктів з ліквідації неписьменності, які розпочало відвідувати 60 тис. неписьменних осіб (ЦДАВО України. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 205).

Варто зазначити, що постійна нестача фінансів та залежність від добровільних внесків часто перетворювала діяльність товариства на боротьбу за виживання, а не на справжнє просвітництво. Попри обмеженість бюджету ТГН, що головним чином складався із членських внесків, добровільних пожертв та надходжень від самодіяльності низових осередків товариства, громадське об'єднання упродовж 1926 р. все ж утримувало на власні кошти 1577 установ, що здійснювали боротьбу з неписьменністю, а також надавало дотацію 910 державним пунктам з ліквідації неписьменності. Не користуючись перевагами, які мали інші громадські організації, ТГН з метою пошуку коштів для налагодження своєї суспільно-корисної праці, самостійно налагоджувало прибуткову діяльність книгарень, видавництв, друкарських відділів тощо (ЦДАВО України. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 149).

Намагаючись покращити своє фінансове становище, ТГН 10 грудня 1926 р. звернулося до Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету: «З метою пошуку коштів для проведення роботи з ліквідації неписьменності Центральне правління товариства «Геть Непись-

менність» передбачає влаштувати по УСРР низку спектаклів і концертів, при чому опріч художньої цінності видовиськ, що влаштовуватимуться, товариство ставить собі за завдання добитись найбільш широкого розповсюдження квитків, для чого продаж їх буде здійснюватися шляхом розповсюдження театральних карток з таким розрахунком, аби кожний, що придбає номер в картці мав би можливість за невелику суму одержати два квитки на концерт чи спектакль, що буде влаштовуватися. Ціна номерів картки – від 1 до 30 коп. і таким чином, даючи їм дійсно художнє видовисько, товариство зможе збільшити свої кошти і тим самим ще більш поширити й поглибити свою роботу. Разом з цим товариство вважає за необхідне додати, що з метою недопущення розростання азарту серед жителів робітничих районів, продаж театральних квитків тут не відбуватиметься. В робітничих районах їх буде розповсюджено за посередництва міських комітетів установ і підприємств» (ЦДАВО України. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 123).

З метою пошуку коштів для подальшого розгортання своєї діяльності, ТГН у 1927 р. вирішив вдатися до організації розважальних лотерейних конкурсів, які планувалося влаштовувати у приміщеннях міських театрів (ЦДАВО України. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 149).

В ТГН склалась своя система керівних органів. Її формування відбувалось впродовж довгого часу. Органи керівництва ТГН поділялись на центральні і місцеві. Вищим керівним органом товариства був Всеукраїнський з'їзд. Він скликався за постановою ЦК ТГН з представників товариства. Всього за час існування ТГН відбулось 3 Всеукраїнських з'їзди товариства у 1927, 1929 та 1932 роках. До компетенції Всеукраїнського з'їзду належало затвердження плану і методу роботи товариства, обрання Центрального комітету та ревізійної комісії, проводити зміни в статуті товариства, затверджувати його бюджет, розглядати питання про ліквідацію як окремих осередків так і всього товариства в цілому. В перервах між з'їздами керівництво здійснювалось Центральним правлінням.

На I Всеукраїнському з'їзді ТГН замість Центрального правління був створений Центральний комітет. Новий орган мав ряд відмінностей від існуючого раніше. По-перше, Центральний комітет був виборним органом.

Більшість же робітників Центрального правління були призначені. По-друге, у складі правління не було представників місцевих відділень ТГН, не було робітників, селян і працівників низових осередків ТГН.

До складу Центрального правління зазвичай входили робітники Наркомосвіти. Центральний комітет ставив своєю задачею включити в свій склад представників з місць. В третій було збільшено склад Центрального комітету до 50 чоловік. Центральний комітет скликав голова ЦК ТГН з своєї ініціативи, або ж на вимогу 1/3 членів ЦК ТГН чи ревізійної комісії. ЦК ТГН мав збиратись не менше ніж тричі на рік. До компетенції ЦК ТГН належало обрання голови, секретаря та членів президії ЦК, нагляд за запровадженням у життя постанов Всеукраїнської комісії, затвердження загального плану роботи товариства, тощо.

Центральний комітет збирався на пленуми, а в перервах між пленумами роботу мала здійснювати Президія, яка обиралась із членів ЦК у кількості 11 осіб. Вона була виконавчим органом товариства і представляла його у всіх справах ТГН.

Відповідно до цього положення Президія мала право одержувати кошти і інше майно, що надходило до товариства, відкривати і закривати поточні рахунки і робити внески, провадити витрати всіх коштів товариства відповідно до затверджених кошторисів, опрацьовувати загальний план роботи товариства та подавати його на затвердження Всеукраїнському з'їзду і впроваджувати у життя, здійснювати організаційні заходи відповідно до завдань товариства, керувати організаційною діяльністю обласних та місцевих товариств, складати кошториси, звіти, репрезентувати товариство у відносинах з усіма установами, підприємствами, організаціями та особами, складати від імені товариства умови, видавати доручення, керувати діяльністю установ та підприємств това-

риства, приймати і звільняти співробітників і взагалі здійснювати господарську діяльність у керуванні справами товариства.

Останнім з всеукраїнських керівних органів ТГН була ревізійна комісія, що складалась з голови та 4 членів, яких обирав Всеукраїнський з'їзд з членів, що не займали жодних інших посад в товаристві. Комісія мала право ревізувати всі установи та підприємства ЦК ТГН та всі його каси. Члени ЦК ТГН та ревізійної комісії платили за свою роботу не отримували (Козир, 2014b: 400–410).

Висновки. Таким чином, після встановлення радянської влади в Україні більшовики зіткнулися з гострою проблемою неписьменності населення, яка перешкоджала реалізації їхньої ідеологічної програми. Для подолання цієї проблеми вже з 1919 року було започатковано масштабну кампанію з ліквідації неписьменності. Центральну роль у цій справі відігравало товариство «Геть неписьменність», яке мобілізувало громадськість, залучало фінансові та кадрові ресурси, організовувало навчальні пункти, агітаційні заходи та інформаційно-просвітницьку роботу. Попри труднощі – брак коштів, низький рівень організації на місцях та обмежену підтримку від держави – діяльність товариства мала помітний вплив, сприяючи поширенню грамотності серед населення України у 1920-х роках. У структурі ТГН поступово сформувалася розгалужена система керівних органів, яка забезпечувала координацію та контроль над кампанією з ліквідації неписьменності. Водночас діяльність товариства нерідко набувала форм формалізму та показовості, слугуючи більше інструментом пропаганди радянської ідеології, ніж справжньою просвітницькою ініціативою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко О. Становлення форм навчання в процесі ліквідації неписьменності в Україні (1920–1927 рр.). Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: педагогіка. 2015. № 1. С. 312–316.
2. Єпик Л., Петренко Н. Діяльність товариства «Геть неписьменність» на території Сумщини у 20–30 рр. XX ст. Траєкторія науки. 2018. Випуск 4. № 3. С. 3007–3014.
3. Журба М. А., Козир В. В. Неписьменні змушені диктувати. Товариство «Геть неписьменність» в Україні (1923 – 1936 рр.). Вінниця: Твори, 2025. 248 с.
4. Козир В. В. Ідеологічний вимір феномену лікнепу в Україні у 20–30-і рр. XX ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014(а). Вип. XXXIX. С. 97–101.
5. Козир В. В. Організаційні засади діяльності товариства «Геть неписьменність» 1923–1936 рр. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. 2014(б). Вип. 12. С. 405–413.
6. Петренко Н. М. Створення системи україномовної освіти для дорослих на території Сумщини у 20-х рр. XX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософії: 032 «Історія та археологія». Глухів, 2023. 264 с.
7. ЦДАВО України. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 135. 162 арк.
8. ЦДАВО України. Ф. 387. Оп. 1. Спр. 139. 223 арк.

REFERENCES

1. Boiko O. (2015) Stanovlennia form navchannia v protsesi likvidatsii nepysemnosti v Ukraini (1920–1927 rr.). [The formation of educational forms in the process of eliminating illiteracy in Ukraine (1920–1927)]. Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: pedahohika. 1. 312–316. [in Ukrainian].
2. Yepyk L., Petrenko N. (2018) Diialnist tovarystva «Het nepysemnist» na terytorii Sumshchyny u 20–30 rr. XX st. [Activities of the "Down with Illiteracy" society in the Sumy region in the 1920s–1930s]. Traiektoriia nauky. 4(3). 3007–3014. [in Ukrainian].

3. Kozyr V. V. (2014a) Ideolohichniy vymir fenomenu liknepu v Ukraini u 20–30-i rr. XX st. [The ideological dimension of the phenomenon of liknep in Ukraine in the 1920s–1930s]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. XXXIX. 97–101. [in Ukrainian].
4. Kozyr V. V. (2014b) Orhanizatsiini zasady diialnosti tovarystva «Het nepysemnist» 1923–1936 rr. [Organizational principles of the "Down with Illiteracy" society's activities in 1923–1936]. *Naukovyi chasopy NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 6: Istorychni nauky*. 12. 405–413. [in Ukrainian].
5. Petrenko N. M. (2023) Stvorennia systemy ukrainomovnoi osvity dlia doroslykh na terytorii Sumshchyny u 20-kh rr. XX st. [Creation of a Ukrainian-language education system for adults in the Sumy region in the 1920s]. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy: 032 "History and Archeology". Hlukhiv. 264 p. [in Ukrainian].
6. TsDAVO Ukrainy. F. 387. Op. 1. Spr. 135. 162 ark. [Central State Archives of Higher Authorities of Ukraine]. [in Ukrainian].
7. TsDAVO Ukrainy. F. 387. Op. 1. Spr. 139. 223 ark. [Central State Archives of Higher Authorities of Ukraine]. [in Ukrainian].
8. Zhurba M. A., Kozyr V. V. (2025) Nepysmennii zmusheni dyktuvaty. Tovarystvo «Het nepysmennist» v Ukraini (1923 – 1936 rr.) [Illiterates are forced to dictate. The “Away with Literacy” Society in Ukraine (1923 – 1936)]. Vinnytsia: Tvory. 248 s. [in Ukrainian].